

דמותו של הערבי במקראות לספרות הנלמדות בחטיבות הביניים בישראל

תאריכים

דימויים, דמות הערבי, סטריאוטיפים, דמוניזציה, גישה מרכסיסטית, ניתוח תוכן, ספרי לימוד, בית הספר הממלכתי-כללי, בית הספר הממלכתי-דתי.

תקציר

מטרת מחקר זה הייתה לבדוק כיצד מצטיירת דמותו של הערבי בנרטיבים הכלולים במקראות לחטיבות הביניים הנלמדות בישראל בשנים האחרונות. לצורך כך, נבחנו בניתוח תוכן מקראות הנלמדות בית הספר הממלכתי-כללי ומקראות הנלמדות בית הספר הממלכתי-דתי.

בחינת הנרטיבים מעלה, כי הסטריאוטיפים השליליים שבהם מתואר הערבי מנוצלים בידי המחברים או העורכים על מנת לחנך את התלמיד להסתייג מביטויים צרי-אופק, מדעות קדומות ומהכללות בלתי מבוססות.

היצירה היחידה שבה ניתן לזהות דימוי חייתי ומזלזל של הערבי האויב ללא הסתייגות מעין זו היא יצירתו של נחום גוטמן, "שתי אבנים שהן אחת", הכלולה במקראה לבית הספר הממלכתי-דתי. תיאור זה הנו יוצא דופן ואינו חוזר על עצמו. יצירות אחרות, הן במקראות בית בספר הממלכתי והן במקראות בית הספר הממלכתי-דתי, משקפות כבוד והערכה כלפי הערבים ותרבותם.

מבוא

במצבי קונפליקט מתמשכים, קשים ואלימים, הולכת וגוברת הנטייה של כל אחד מן הצדדים בסכסוך לתפוס את הצד הנגדי כצד בלתי אנושי שאינו ראוי להשתייך לקהילת העמים. יחד עם הנטייה לדה-לגיטימציה של הצד שכנגד נוטה כל חברה לגייס את הצדק האבסולוטי לצדה בלבד (בר-טל, 1994). קונפליקט מתמשך נוטה להתיש את הכוחות הרציונאליים הפועלים בחברה וליצור הכללות בלתי מבוססות שאינן מבחינות ביו אנשים, זרמים ותנועות. הכללות אלה מקילות התעצמות האיבה, וההיסטוריה

מלמדת כי פוליטיקאים משתמשים בדמגוגיה המבוססת על סטריאוטיפים כדי להגביר את פסיכוזת המלחמה (ידלין, 1994; כהן, 1985).
 הן היהודים והן הערבים יצרו, אלה על אלה, במשך שנות הקונפליקט, סטריאוטיפים, דימויים דמוניים וביטויי דה-הומניזציה הדדיים:

סטריאוטיפ היהודי בעולם הערבי

בעולם הערבי, ניתן למצוא את דמותם המעוותת של היהודי והישראלי בספרות, באומנות ובקריקטורות זדוניות בעיתונות.

על פי מורה (1980) היהודי מתואר בסיפורי העם הערביים כמוג-לב, כקמצן, כמלווה בריבית וכבוגד - דימויים שבהם ניתן למצוא השפעות מהקוראן וכן מהספרות האנטישמית האירופית בכלל והנאצית בפרט. הישראלי, בספרות שלאחר מלחמת השחרור, הנו אדם ללא מוסר וערכים, התגלמות הרשע, ממשיך האימפריאליזם האירופי ומסורת השמדת העמים.

אף במצרים של היום, למעלה מ- 25 שנה לאחר ביקורו ההיסטורי של סאדאת בירושלים, מופצים לא מעט חומרים המיועדים להשחיר את דמותו של הישראלי. כך לדוגמה, הוקרנה סדרת טלוויזיה יוקרתית בשם "אל חאפר" ("הקידוח") שבה מוצגים מרגלים ישראליים חורשי רעה החותרים תחת אושיות החברה המצרית; מופצים ספרים כדוגמת "מבצע דבורה" העוסקים אף הם במרגלים ישראלים ערמומיים ונטולי ערכים, ואף נפתח יריד ספרים בינלאומי בקהיר שגולת הכותרת שלו הנה "מיצג תרבות" שמתמקד כולו בפרשת רצח שבויי המלחמה המצריים בידי חיילי צה"ל (פרי, 1996).

דמות הערבי בספרות לילדים ונוער

המחקר המקיף ביותר בנושא דמות הערבי בספרות הילדים העברית נערך על-ידי אדיר כהן (1985). במסגרת המחקר נבדקו אלף ושבע מאות ספרי ילדים שראו אור לאחר מלחמת ששת-הימים. מממצאי המחקר עולה, כי בספרים שנבדקו בולטת מאוד מגמה של ביטול האינדיווידואליות והכללתו של הערבי בסטריאוטיפ מאיים. במקרים רבים מאבדת הדמות את שמה ומכונה "הערבי". קווי הדיוקן מטושטשים לחלוטין ובמקומם מתגלים הערבים ככלל כפרימיטיביים, כאכזרים, כבוגדניים, והמושג "ערבי" הופך לשם נרדף לתופעה מאיימת (שם, עמ' 35). מתוך הספרים שנבדקו נמצאו חמש מאות ועשרים ספרים שבהם הייתה התייחסות לדמות הערבי:

נמצאו 771 תיאורים המתארים את חיצוניותו של הערבי בדרך סטריאוטיפית, כגון היותו שתום עין או בעל פנים זועפים ומרושעים, פרצוף גס, שיניים צהובות רקובות. לעומתם נמצאו רק 88 תיאורים ריאליסטיים ו-200 אזכורים סתמיים.

415 תיאורים התייחסו לתכונות אישיות ולקווי אופי שליליים של הערבי, כגון: ערמומי, צבוע, חנפן, פחדן, אכזר, מגזים, שקרן ובוגדני. כן נמצאו 156 תכונות חיוביות ו-83 תכונות ללא אפיון מיוחד. ב-380 ספרים תוארו הערבים כאויב אכזר (סך הכל 181 פעמים) או כקבוצה שלילית אחרת ביחס ליהודים, כדוגמת חבורת שודדים, אנשי כנופיות, גנבי רכוש וחוטפי מטוסים (סך הכל 396 פעמים).

סקירת ספרות הילדים החל מסוף שנות ה-80 מצביעה על כך, כי ספרות הילדים והנוער החלה לתת דעתה על נטיית הקולקטיב לשנאת זרים ולטיפוח סטריאוטיפים (כהן, 1988); כזה הוא לדוגמה, ספרה של גלילה רון-פדר, "נאדיה" (1985), המספר את סיפורה של ילדה ערבייה מן המשולש הלומדת בבית-ספר יהודי. ילדה זו נאלצת להתמודד עם קשיי הקליטה בחברת הילדים, קשיים המגיעים לשיאם לאחר התקפת מחבלים ברחוב יפו בירושלים. סוג זה של סיפורת שונה מסיפורת הדור שקדם לו בכך שאינו חושש להציג את סטריאוטיפ הערבי ולהתמודד עמו.

דמות הערבי בספרות המבוגרים

בספרות הישראלית למבוגרים, בין שלל היצירות, ניתן למצוא את מוטיב הערבי כ"סיוט דמיוני" (בן-עזר, 1992; ברגר, 1994). החוקרים מדיגימים את טענתם ביצירות שונות, ביניהן "מול היערות" (א. ב. יהושע, 1963), "נוודים וצפע" (עמוס עוז, 1965), "מיכאל שלי" (עמוס עוז, 1968), ו"נמלים" (יצחק אורפז, 1968). על-פי ברגר, "הפיכת דמות הערבי לסמל לרובדי הקיום והנפש האפלים גורמת לדה-הומניזציה של הדמות. תהליך מסוכן הגורם עוול גם לערבי שמחוץ ליצירה הספרותית – זה ההווה במציאות" (שם, עמ' 25).

בן-עזר מציין, כי מוטיב זה פינה את מקומו בשנים האחרונות לטובת דמותו של הערבי בשר ודם; לדידו מוטיב זה מייצג נאמנה את התפישה כי "שני עמים חיים על כברת ארץ אחת, במולדת הגעגועים המנוגדים" (שם, עמ' 55); קביעה זו משתקפת היטב בספר "חצוצרה בואדי" מאת סמי מיכאל: דמותה של הודא הערבייה-הישראלית מייצגת אישה משכילה ומשחררת החולמת אהבה וקוראת שירה. בספר "חיוך הגדי" מאת דוד גרוסמן כבר מורגש פיחות ממשי בדמותו של הישראלי: בעוד שהערבים הכפריים מוצגים כדמויות המתמזגות היטב בטבע, אפופות שאון ילדים המסמלים את העתיד, הישראלים הם אנשי צבא קודרים, זרים לחלוטין לנוף הארץ.

דמות הערבי בקולנוע הישראלי

בקולנוע הישראלי, בראשית דרכו, הוצג את סטריאוטיפ הערבי במלוא כיעורו. מאז ועד היום, צעד הקולנוע דרך ארוכה, עד כדי היפוך המגמה: בסרט המדבר הראשון שנעשה בארץ, "זאת הארץ" (ברוך אגדתי, 1934), הערבי מיוצג ע"י כדור שבא מן המארב וקוטל את החלוץ שנופל שדוד על אדמתו. בסרט המסחרי הראשון, "הם היו עשרה" (במאי: ברוך דינר, 1960), מתואר הקונפליקט בין היהודים לערבים כמערבון. קיימת הבחנה ברורה בין "הטובים – הישראלים" לבין "הערבים – הרעים". הערבים מוצגים כאינדיאנים, כפורעים, כגונבים וכרוצחים וההתייחסות אליהם היא בגוף שלישי רבים, בבחינת הצבת החיץ בין "הם" ו"אנחנו". בשנות ה-80 ישנה התמתנות רבה ואת מקומו של הסטריאוטיפ תופשת הסובלנות הפוליטית. כך לדוגמה, בסרט "מחבואים" (במאי: דן וולמן, 1980), מתוארת דמותו של אינדיבידואל רגיש במיוחד המנסה לעורר את סביבתו לראות את הפן האנושי באנגלים ובערבים.

הסרט המסמל יותר מכל את השינוי שחל בדימוי הערבי הנו "נישואים פיקטיביים" (במאי: חיים בוזגלו, 1989). לגיבור הישראלי של הסרט מוחלפת בטעות הזהות והוא הופך לפועל ערבי; החיים במחיצת הפועלים הערביים מעזה מציגים אותם כאנשים רגילים, כנאמנים, כמלאי הומור וכאנשי משפחה חמים. לעומתם מצטיירים הישראלים כחשדנים וכדקדנטיים שאחת משאיפותיהם הכמוסות ביותר היא הירידה מן הארץ.

דימוי הערבי בקרב בני הנוער בישראל

מגמה חיובית בשירוש הסטריאוטיפ הערבי מתקיימת גם בקרב בני הנוער היהודים בארץ, אם כי במידה מינורית הרבה יותר. בנימיני (Benyamini, 1981; בנימיני, 1980) בדק את הסטריאוטיפ הלאומי-הערבי הקיים בקרב תלמידי ח' – יב', בין השנים 1965-1979. בבדיקה משנת 1965 נמצא פרופיל הערבי שלילי ביותר: הערבי תואר כרע, כמכוער, כעקום, כסביל, כבלתי מצליח ובלתי חשוב. לעומתו, דימוי הישראלי היה חיובי מאוד: חברותי, פיקח, אופטימי, מכיר טובה, טוב, יפה, ישר, חזק, מצליח וחשוב. לעומת זאת בבדיקות שנערכו ב-1974 ו-1979 נמצאה התמתנות בסטריאוטיפים; משנת 1979 אף מסתמנת גישה מבחינה לערבים בהתאם ללאומיותם. כך, לדוגמה, הערבי המצרי מתואר בתארים ניטראליים. את ההסבר לתפיסה זו, תולה החוקר בחתימתו של חוזה השלום עם מצרים.

ספרי הלימוד בספרות כמקור ללמידת קודים ערכיים

אחת הדרכים המהותיות לבחינת הקודים הערכיים של חברה נתונה היא בחינתם של ספרי הלימוד.

על פי ההגות המרקסיסטית של החינוך, ספרי הלימוד, כחלק מן הידע המאורגן של החברה, מבנים את המציאות החברתית של התלמידים, מנחילים להם אמונות, נורמות, אידיאולוגיות, תפישות לגבי העצמי והאחר, לרבות תפישות מוסר ומעבירים את האתוס החברתי מדור לדור. כשחברה עוברת שינויים אידיאולוגיים ומדיניים, ניתן לצפות כי ייערך שכתוב של ספרי הלימוד כדי לענות על התפישות והאמונות החדשות

(Apple & Christian-Smith, 1991; Helinger & Brooks, 1991)

לטענתם של אפל וכריסטיאן-סמית, ספרי הלימוד הנם בבואה למגמות פוליטיות, למגמות כלכליות ותרבותיות, למאבקים ולפשרות כאחד; לפיכך יש לראותם כעין "פוליטיקה תרבותית" (Cultural Politics) שכן הם משקפים את אופי הקשר בין תפישות תרבותיות לכוחן של הקבוצות השונות לכפות את תפישתן. כשחיבור ספרי הלימוד מרוכז בידי גורם פוליטי (מועצה/משרד החינוך של המדינה) נוצרת מונופולזיציה ומתגבשת "אמת" אחת. ספרי הלימוד יוצרים מצג שווא של ידע אובייקטיבי, אך למעשה אינם אלא בבואה לידע הלגיטימי (Legitimized Knowledge) אשר השכבה השלטת מעוניינת להטמיע בתלמידיה. לטענתה של אפל, רוב תכניות הלימודים בביה"ס מתמקדות סביב קונצנזוס. מן הפרט נדרש לחקור וללמוד אידיאולוגיה הנמצאת בקונצנזוס, כזו שאינה מייצגת את המורכבות והסתירות סביב סוגיית השליטה והארגון של החיים החברתיים. פעילות זו של בית הספר אינה יכולה להתפרש כניטראלית מבחינה פוליטית שכן היא משרתת כסוכנת רבת עצמה של קו מדיני מונחה. הסלקציה בתכנים מכוונת ליעדיה של התרבות הדומיננטית באופן שבו משמעויות מסוימות מודגשות ומובלטות ואחרות מוזנחות ואף מושמטות.

לטענתם, הדברים נעשים בדרך חלקות תוך הסוואתם: כך למשל, הלשון של ספרי הלימוד מוצגת כניטראלית, א-פוליטית וא-היסטורית ובכך נוטה להסתיר את הקשר הקיים בין הכוחות הפוליטיים והכלכליים בחברה ובין בררת תכני הלימוד וארגונם. זאת ועוד: ספרי הלימוד מוגשים למערכת החינוך כחלק מרשימה הכוללת ספרי לימוד שבעיקרם דומים מאוד במהותם וזאת על מנת ליצור מצג שווא של בחירה חופשית כשלמעשה נועד הדבר לנטרול ביקורת

(Apple & Christian-Smith, 1991; Apple 1979).

בורדייה (Bourdieu, 1991) מציין כי בחברה שבה ישנן קבוצות המתחרות ביניהן על כוח ושליטה אינטלקטואליים, כלכליים ופוליטיים, הקבוצה המצליחה להתעלות מעל הקבוצות האחרות היא זו שתכתיב לבית הספר את תוכנית הלימודים וספרי הלימוד שילמדו במסגרתה. השכבה השולטת מעוניינת לשמר ולשחזר את התרבות האופיינית לה ולכן גם תנפיק את ספרי הלימוד שיבטיחו זאת.

הספרות המחקרית וההגותית העוסקת בספרי הלימוד מצביעה על כך כי ספרי הלימוד בספרות נמנים בין ספרי הלימוד העיקריים הטומנים בחובם את פוטנציאל האכיפה של האתוס הנבחר לצד ספרי הלימוד בהיסטוריה, באזרחות ובגיאוגרפיה. זאת, ככל הנראה, משום התעסקותם הישירה והמיידית בהבניית הנרטיב הלאומי, הבניית הזיכרון הקולקטיבי ובהדגשת ייחודיותה של החברה אליה שייך המתחנך. אליבא דה פיינגולד, (1977), קיימות שלוש גישות עיקריות בקרב האסכולה הטוענת, כי הספרות אכן מקנה ערכים: הגישה ההיסטורית - דוקומנטרית, הגישה המוסרית - רעיונית והגישה הלאומית-חברתית: על-פי הגישה ההיסטורית-דוקומנטרית הספרות היא מקור חשוב לידיעות על בני האדם, על תרבויות ועל תקופות היסטוריות. יש בגישה זו משום האמונה כי הבדיקה "מהיכן אנו באים" תעזור לקורא לענות על השאלה "לאן אנו הולכים"; על פי הגישה המוסרית-רעיונית, הספרות היא אמצעי להקניית ערכים כלל אנושיים לרבות אידיאלים אוניברסליים. ועל-פי הגישה הלאומית-חברתית, הספרות הנה אמצעי להקניית אהבה ונאמנות של התלמיד לעמו, לארצו ולמולדתו. יש לציין, כי בחינוך הארץ ישראלי קנתה לה הגישה הלאומית חברתית מקום מרכזי בגלל תהפוכות הגורל ההיסטוריות של עם ישראל.

באסופת ספרי הלימוד שלעיל עולה השקפת עולם מובנית המבקשת להיות מונחלת לתלמידים הצעירים החסרים עדיין כלים לבחינתה בצורה ביקורתית.

מטרת המחקר

הייתה לבדוק כיצד מצטיירת דמותו של הערבי בנרטיבים הכלולים במקראות הנלמדות בחטיבות הביניים. רוצה לומר: באיזו מידה מובעים בהם סטריאוטיפים שליליים, דימויים דמוניים ודעות קדומות כלפי הערבים.

מתודולוגיה

הניתוח כלל את מקראות "מגוון" שנערכו על-פי תכנית הלימודים החדשה בספרות ונלמדו בשנת תשנ"ב בחטיבת הביניים הממלכתית, וכן את המקראות "מראות" ו"עלי-ספרות" שנערכו על-פי תכנית הלימודים החדשה בספרות ונלמדו בשנת תשנ"א בחטיבת

הביניים הממלכתית-דתית. נבחנו 569 יצירות, מהן שלושים יצירות חופפות המופיעות במקראות של שני הזרמים.

במחקר זה השתמשתי במתודולוגיה המחקרית המכונה 'ניתוח תוכן (Content Analysis) משולב בעל זיקה איכותנית'. ניתוח תוכן מוגדר כמתודולוגיה שבמסגרתה מפעילים סדרה של פרוצדורות על טקסט במטרה ליצור אבחנות והכללות בעלות משמעות מתוך הטקסט.

יתרונותיו של ניתוח התוכן על כלי מדידה אחרים הנהוגים במדעי החברה:

1. 'ניתוח תוכן' הוא טכניקה בלתי פלשנית. בניגוד לטכניקות אחרות, כדוגמת ראיונות, שאלונים ומבחני השלכה, ניתוח תוכן חף מטעויות בניתוח הנתונים הנובעות מנוכחותו של הנסיין וממודעות הנבדק לציפיותיו של הנסיין.

2. ניתוח תוכן הוא טכניקה המסוגלת להתמודד עם נתונים בלתי מובנים. בטכניקות כגון ראיונות ושאלונים הנתונים מתקבלים בצורה מובנית, וכל קטגוריה ידועה מראש. בניתוח תוכן, ייתכן כי המנתח לא יוכל לצפות מראש את כל הקטגוריות לפני שהטקסט נבדק על ידו בדיקה פרלימנרית.

3. ניתוח תוכן הוא טכניקה הרגישה להקשר. בניתוח תוכן לא ניתן להתעלם מהנסיבות וההקשר שבו נערך הניתוח. פירוש הנתונים בתהליך הניתוח אמור לשקף את התהליכים במציאות לרבות תהליכים פוליטיים. ניתוח תוכן היא טכניקה היכולה להתמודד היטב עם נתונים מרובים כגון ספרי לימוד (Krippendorff, 1980).

ניתוח התוכן המשולב, בעל זיקה איכותנית, שהשתמשתי בו במחקר זה מבוסס על הבנת התוכן והפרשנות המתלווה לתיאור. שיטה זו מתארת את העקרונות והערכים העולים מן הסיפורים. היא מרבה לשלב ציטטות מפורטות מספרי הלימוד כדי לשמור על מידת הדיוק המכסימלית במסירת התוכן (Weber, 1985).

התקפות הגבוהה של המכשיר הושגה באמצעות הקפדה על שלושת התנאים הבאים:

1. תקפות דגימה (Sampling validity). הנתונים עובדו מתוך דגימה מייצגת של האוכלוסייה.

2. תקפות סמנטית (Semantical validity). תקפות סמנטית גבוהה מושגת כאשר הלשון שבה מנסחים את הקריטריונים של מבחן ניתוח התוכן תואמת את שפת הטקסט והקשרו.

3. תקפות הקשורה לתהליך (Process oriented validity). תקפות הקשורה לתהליך עונה על השאלה באיזו מידה נגזרו הקטגוריות מתיאוריות ומודלים מקובלים.

ממצאי ניתוח התוכן

סטריאוטיפים שליליים ודעות קדומות

רק בשלוש יצירות נמצא שימוש בסטריאוטיפים שליליים של הערבי. בחינת הנרטיבים מעלה, כי בשתיים מהן מנצלים המחברים ואף העורכים את הסטריאוטיפים הללו למעין שיעור דידקטי, שמטרתו להדגיש את השלילה ואת חוסר התכלית שבסטריאוטיפים אלה.

בסיפור "תמונות מבית הספר העממי" (אמנון שמוש, המקראה לבית הספר הממלכתי לכיתה ז', עמ' 52; המקראה לבית בספר הממלכתי-דתי לכיתה ט', עמ' 48); המספר מעיד על הדעה הקדומה שדבקה בו עוד בהיותו ילד בסוריה והמשיכה ללוותו כעולה חדש בתל-אביב: "המערב – נאור, והמזרח – פרימיטיבי". הכללה סטריאוטיפית זו גורמת לו לאסור על אמו לדבר אתו ערבית ברחוב. "כשהייתה מתקשה במציאת המלה העברית הייתה פונה לצרפתית לעזרה; וגם אז הייתי מסמיק ובוחר בדאגה אם יש סביבנו מי ששומע אותה בקלקלתה".

סיפור התבגרותו של המספר הוא גם סיפור התפכחותו מן הסטריאוטיפים הכובלים: למרות מבוכתו, הוא אינו חושש להעמיד את מוריו הנגועים בגישה סטריאוטיפית על טעותם; כך, לדוגמה, הוא מתקן את מורהו לכתובת הארץ המלמדם כי יחפנותם של הפלחים המצריים היא עדות לעוניה ולפיגורה הרב של מצרים: "תנאי החיים ותנאי העבודה של הפלח ואקלימה של הארץ אינם מחייבים שימוש בנעליים.... צעירים בקיבוץ גם הם הולכים יחף.... האם זה סימן שהם עניים?" נימה דידקטית היוצאת כנגד התפישות הסטריאוטיפיות נשמעת מצד עורכות המקראה לבית הספר הממלכתי-דתי. העורכות בוחרות לצטט מדבריו של מרטין בובר מתוך "ילקוט מסות" בהוצאת קרני: "העיקר בשביל האדם הוא שלא יפסיד את פתיחות נפשו. הפתיחות הנכונה היא הקניין האנושי היקר שבכולם" (שם, עמ' 53).

גישה דידקטית בנוגע להחזקתן של דעות קדומות מצויה גם בסיפור "דברים שבטבע האדם" (דוד שחר, מקראה לבית הספר הממלכתי לכיתה ח', עמ' 82). בסיפור זה הדוד איבי מהקיבוץ מתאהב בחנה, בחורה ממוצא תימני. אחותו מגיבה בצעקות "נס נעשה לי שאין בקיבוץ ערביות, אחרת היה מתחתן עם ערבייה" (שם, עמ' 86). המחבר רומז לקוראיו כי אינו מסכים עם גישה זו, הן ע"י חיבורו של "הסוף הטוב" לסיפור (חנה "מוצאת חן" בעיני המשפחה) והן בכותרתו של הסיפור המלמדת אותנו כי אנו דנים ב"טבע האדם".

עורכי המקראה אינם מניחים לתלמיד להטמיע את המסר בעצמו, ולכן כדי להבטיח כי אנו דנים בגישה פסולה, מוסיפים את הדברים הבאים:

"סטריאוטיפ הוא דימוי שיש לנו על יחיד או על קבוצה (עדה, עם וכולי), המבוסס על דעות קדומות בלתי בדוקות. תפיסות סטריאוטיפיות עלולות להביא לשיפוט בלתי הוגן של יחידים או של קבוצות. למי מהדמויות בסיפור תפיסה סטריאוטיפית של הזולת? מי משוחרר מתפישה כזאת? ואנו, האם אנו משוחררים מסטריאוטיפים? כיצד ניתן להלחם בהם?" (שם, עמ' 86).

היצירה היחידה שבה ניתן לזהות דימוי חייתי ומזלזל של הערבי האויב, ללא התערבות שתוארה לעיל מצד היוצר או העורכים, היא יצירתו של נחום גוטמן, "שתי אבנים שהן אחת" (המקראה לבית הספר הממלכתי-דתי לכיתה ז', עמ' 312). ביצירה זו מתוארת נסיגתו של פאוזי קאוקגי, מפקד "צבא ההצלה הערבי", שנחל תבוסה קשה בעת תקיפתו את משמר העמק בארבעה באפריל 1948. נסיגתו של קאוקגי מתוארת כבריחתה של חיה מבוהלת: "זנבו בין רגליו... וכעת הוא מכה על חזהו המעוטר" (שם, עמ' 313).

יצירות המבטאות קבלה של הערבי והערכה לתרבותו

יצירות אחרות, הן במקראות בית בספר הממלכתי והן הממלכתי-דתי, משקפות קבלה של הערבים והערכה לתרבותם. כזו היא היצירה "כרטיס ביקור" של יואב חייק (המקראה לבית הספר הממלכתי לכיתה ט', עמ' 55; המקראה לבית הספר הממלכתי-דתי לכיתה ט', עמ' 32). שיר זה משלב סימבולים ערביים וסימבולים ישראלים-מערביים ללא משוא פנים: "..... בטני סהר פורה / וליבי מגן דוד..... בעיני השחורות / חלומות בלונדיניים / אני שומע באך / ודמי מעשן נרגילה גונב / את אוס-כול תום כמו שחרז אדה". זאת ועוד: בסיפור "הקשוחים והרכים" (יגאל לב, המקראה לבית הספר הממלכתי-דתי לכיתה ח', עמ' 128) הנהג היחידי הנרתם לפינויו של פצוע תאונת פגע-וברח אל בית החולים ואף טורח למסור עדות לשוטרים הוא נהג ערבי. בהתאם לרוח זו, מקראות בית הספר הממלכתי כוללות גם יצירות המאזכרות את יסודותיה של הדת המוסלמית כחלק טבעי של הסיפור עצמו: באגדה "השיח הפיקח מוציא לאור משפט" (מתוך "שבעים סיפורים מפי יהודי לוב", המקראה לבית הספר הממלכתי לכיתה ז', עמ' 150), נשבעים הנאשמים על "ספר הקוראן הקדוש" (שם, עמ' 151); ובסיפור "בין חולות הישימון" (יצחק שמי, המקראה לבית הספר הממלכתי לכיתה ח', עמ' 16) "מברכים את אללה: ישתבח על אשר ברא" (שם, עמ' 17).

סיכום ומסקנות

ניתוח המקראות של שני הזרמים – הממלכתי והממלכתי-דתי מעלה, שבארבע יצירות בלבד מתואר הערבי בתיאורים שליליים וסטריאוטיפיים. בשלוש יצירות תיאורים אלה מנוצלים הן על ידי המחברים והן על ידי העורכים למעין שיעור דידקטי שמשמעת ממנו השליה שבתפיסה הסטריאוטיפית וחוסר התכלית שבה. היצירה היחידה במקראות של בית הספר הממלכתי-דתי שבה מתואר הערבי בדימויים סטריאוטיפיים ושליילים ללא התערבות זו היא יצירתו של נחום גוטמן.

כך לדוגמה, במקראה לכיתה ח' בבית-הספר הממלכתי, מגדירים עורכי המקראה את המונח "סטריאוטיפ" ומעוררים את התלמיד לדון בתופעה, לנתח ואף לבדוק את עצמם ואת נטייתם להכללות סטריאוטיפיות.

גם מקראות בית הספר הממלכתי-דתי כוללת יצירות העוסקות בקבלתו של האחר ומדגישות את המאבק בדעות הקדומות בדמוניזציה ובדה-הומוניזציה של הערבי כדוגמת היצירה "כרטיס ביקור" של יואב חייק; שיר זה משלב סימבולים ערביים וסימבולים ישראלים-מערביים ללא משוא פנים. בניגוד למקראות החינוך הממלכתי-דתי, במקראות החינוך הממלכתי מצויים תארים המביעים כבוד לסממנים אסלמיים. ספר הקוראן מכונה "קדוש", ואללה מבורך בברכה המקובלת על נפלאות הבריאה. ניתן להניח שיצירות אלה לא נכללו במקראות בית הספר הממלכתי-דתי עקב היותן סותרות את האמונה היהודית כפי שהיא נתפשת על-ידי האדם המאמין.

תכנית הלימודים בכל דיסציפלינה, מערבת מערכות שיקולים מרכזיות: מצד אחד השיקולים הפדגוגיים הנובעים ממבנה הדעת של המקצוע והתאמתו לאוכלוסיית התלמידים שאליה הוא מיועד ומן הצד האחר, השיקולים האידיאולוגיים המשתקפים במטרות הכלליות של הוראת הדיסציפלינה והמבוססים במידה רבה על פילוסופיית החיים, על אופייה של החברה ועל ערכיה בזמן נתון. כך הם פני הדברים גם לגבי תכנית הלימודים בספרות בבתי הספר בארץ: מצד אחד, תכניות הלימודים בספרות משקפות את ההתפתחות במושג ספרות, היינו, התמורות שחלו במושג כפרי תהליך מתמשך ודינאמי של זרמים בפילוסופיה של האומנות ושל ההתפתחות בחקר הספרות, ומן הצד האחר תכנית הלימודים בספרות משקפות תמורות אידיאולוגיות שהתחוללו בחברה הישראלית.

ממצאי המחקר המעידים על הפחתה ניכרת בכמות הסטריאוטיפים, בניגוד לממצאים קודמים, נתמכים גם על-ידי ממצאיו של בר-טל (1999). בר-טל קובע, כי קיים הבדל בולט בתיאור הערבי בין ספרי הלימוד שנלמדו בתקופת השיא של הסכסוך הערבי-

ישראלי בשנות ה-50 וה-60 ובתחילת שנות ה-70 לבין ספרי הלימוד שנחקרו על-ידו באמצע שנות ה-90.

נראה שתקופת עריכת המקראות יש בה כדי להסביר את ממצאיו של מחקר זה. במחקר זה נחקרו מקראות שנערכו בשנים תשנ"א – תשנ"ב. תקופה זו מאופיינת כ"תקופת מעבר" - מצד אחד דמדומי האינתיפאדה הראשונה אך מצד שני גם פתיחתן של שיחות שלום (לאחר "דילוגי בייקר" שארכו חודשים ארוכים).

נקודות הציון החשובות בתקופה זו היו: אוקטובר 1991, פתיחתה של ועידת מדריד (במסלול דו-צדדי) - בעוד השיחות עם סוריה ירדן ולבנון נועדו להשגת הסכמי שלום, המו"מ עם הפלשתינים התמקד בהשגת הסכם להסדרי ביניים לכינון ממשל עצמי ורק בשלב השני טיפול בסוגיות הסדרי הקבע; דצמבר, 1991 – פתיחת ערוץ שיחות נוסף בווינגטון, ובינואר 1992, פתיחתו של המשא ומתן ב"ועידה הרב צדדית למזרח התיכון" במוסקבה לעניינים כגון מים, איכות הסביבה ופיתוח כלכלי אזורי (*פרסומי משרד החוץ, 1995). אפיונה של תקופה זו ניכר בניתוח התוכן של המקראות. מדובר ב"דור חדש" של מקראות לספרות, שבניגוד למקראות ספרות קודמות, הוא כאמור חף כמעט לגמרי מסטריאוטיפים שליליים על דמות הערבי (למעט נרטיב אחד) וכולל יצירות סובלניות המקבלות את האחר והמנוגדות לכל מגמה של דמוניזציה ודה-הומניזציה בתיאור הערבי.

התובנה, כי קיים קשר גורדי בין עתות מלחמה והשרשת סטריאוטיפים ודימויים דמוניים וכן בין עתות שלום ושירושם של דימויים אלה, עומדת ביסודה של הדרישה הבלתי מתפשרת לנפותם מן הכתובים בכלל וספרי הלימוד בפרט.

-----
*מתוך פרסומי משרד החוץ, ישראל. (1995), תהליך השלום במזרח התיכון.

ביבליוגרפיה

- בן-עזר, א. (1992). **במולדת הגעגועים המנוגדים – הערבי בספרות העברית**, ת"א, זמורה-ביתן. בנימיני, ק. (1980). "דימוי הערבי בעיני נוער ישראלי", **עיונים בחינוך**, 27, עמ' 65-75.
- בר-טל, ד. (1994). "שינוי אמונות חברתיות בישראל – מקונפליקט לשלום", **כל אדם**, המדרשה לדמוקרטיה ולשלום ע"ש אמיל גרינצוויג, עמ' 6-13.
- ברגר, ד. (1994). "דמות הערבי בסיפורת העברית", **עיתון 77**, 168, עמ' 24-25.

- ידלין, א. (1994). "משימות חינוכיות חדשות נוכח התהליך המדיני". אצל פסטרנק, ר. וצדקיהו, ש. (עורכים), **עידן חדש או אובדן דרך – ישראלים מדברים על שלום**, עמ' 269-274, ת"א, איתאב.
- כהן, א. (1985). **פנים מכוערות במראה – השתקפות הסכסוך היהודי – ערבי בספרות הילדים העברית**, ת"א, רשפים.
- כהן, א. (1988). **תמורות בספרות ילדים**, ת"א, אחי בע"מ.
- מורה, ש. (1975). "הישראלי בספרות הערבית", **סכסוך ערב-ישראל בראי הספרות הערבית**, עמ' 25-52, ירושלים, ואן ליר.
- פיינגולד, ב. (1977). "הוראת ספרות, חינוך והקניית ערכים". אצל נבו, ד. (עורך), **המעשה החינוכי: עיון ומחקר**, עמ' 103-118, ת"א, יחדיו.
- פרי, ס. (1996). "מלחמת התשה 96", **ידיעות אחרונות**, יום שלישי, כ"ג בשבט, תשנ"ו, עמ' 9, 13.2.1996.

Apple, W. M. (1979). **Ideology and Curriculum**, London, Routledge & Kegan Paul.

Apple, W. M. & Christian-Smith K. L. (1991). **The Politics of The Textbook**, N.Y. Routledge.

Benyamini, K. (1981). Israel youth and the image of the Arab", **Jerusalem Quarterly**, 20, PP: 87-95.

Bourdieu, P. (1991) **Language and Symbolic Power**, Oxford and Cambridge. Polity Press.

Helinger, D. & Brooks, D. J. (1991) **The Democratic Facade**, N.Y. Cole publishing Company.

Krippendorff, K. (1980). **Content Analysis- An Introduction to Its Methodology**, Beverly Hills, Sage.

Weber, R. P. (1985). **Basic Content Analysis**, Beverly Hills, Sage.